

Èxit educatiu i pobresa: cercant camins per a la inclusió social

Jordi Longás Mayayo
 César González Saavedra
 Pilar Dotras Ruscalleda

Membres del grup de recerca consolidat PSITIC de la Universitat Ramon Llull

Rebut: 16.10.23 - Acceptat: 26.10.23

DOI: <https://doi.org/10.32093/ambits.vi59504938>

Resum

Èxit educatiu i pobresa: cercant camins per a la inclusió social

L'associació entre pobresa infantil i fracàs escolar planteja un repte molt important al Sistema Educatiu espanyol i català. La cronificació de la pobresa i els resultats preocupants en abandonament escolar prematur qüestionen l'efectivitat de les polítiques públiques i la capacitat real del Sistema Educatiu per fer-ne front. Per més que l'evolució del concepte inclusió i de les estratègies que cerquen millorar l'equitat educativa considera les situacions de necessitats educatives per raons de risc d'exclusió social, la complexitat del fenomen que es planteja obliga a ampliar la perspectiva de les polítiques públiques i l'acció social i educativa des de l'escola i més enllà de l'escola. Fruit d'aquest enfocament que vol atendre la multidimensionalitat de la pobresa i l'èxit educatiu, cada vegada més emergent internacionalment, la recerca analitza des d'un enfocament qualitatiu una mostra de 30 programes en 9 Comunitats Autònomes que, des de diferents orientacions i èmfasis, pretenen millorar l'èxit educatiu i la inclusió social. El resultat mostren 2 grans tipus de programes: uns centrats en l'enfortiment del capital cultural amb especial èmfasis en diferents modalitats de reforç educatiu; i altres centrats en el desenvolupament de capital social, amb activitats de major contingut cultural i relacional i, en ocasions, amb suport comunitari. La majoria d'activitats són promogudes per entitats social, molt centrades en l'atenció de necessitats, i per tant de caràcter menys comunitari o transversal del que seria aconsellable des de criteris de sostenibilitat i transformació social.

Paraules clau: Èxit educatiu, fracàs escolar, pobresa infantil, inclusió, programes educatius.

Abstract

Educational success and poverty: searching for paths to social inclusion

The link between child poverty and school failure poses a very important challenge for the Spanish and Catalan Educational System. The chronification of poverty and the worrying results in early school drop-out challenges the effectiveness of public policies and the real capacity of the Educational System to confront it. Both, the evolution of the inclusion concept and the strategies that aim to improve the educational equity consider the situations of educational needs linked to risk of social exclusion. However, the complexity of the phenomenon that arises forces us to broaden the perspective of public policies and social and educational action from school and beyond school. As a result of this approach that aims to address the multidimensionality of poverty and educational success, which is an emerging field, the research analyzes from a qualitative approach a sample of 30 programs in 9 Autonomous Communities that, from different points of views and emphases, aim to improve educational success and social inclusion. The results show 2 main types of programs: some focused on strengthening cultural

capital with special emphasis on different modalities of educational reinforcement; and others focused on the development of social capital, with activities of greater cultural and relational content and, sometimes, with community support. The majority of activities are promoted by social entities, focused on meeting needs, and there forelegs community or transversal in nature than would be advisable from criteria of sustainability and social transformation.

Keywords: Educational success, school failure, child poverty, inclusion, educational programs.

Pobresa infantil, educació i risc d'exclusió

Per a la Unió Europea l'èxit educatiu i molt específicament la reducció de l'abandonament escolar prematur són objectiu prioritari per la seva cabdal influència en la construcció de societats inclusives, més justes i pròsperes (<https://education.ec.europa.eu/es/education-levels/school-education/pathways-to-school-success>). En aquest Espai Europeu d'Educació es reconeix que el context sociològic i cultural és el principal determinant dels resultats educatius de l'alumnat, a l'hora que s'afirma que tots els infants i joves han d'adquirir les competències que necessiten en la vida per desenvolupar-se i convertir-se en persones actives, responsables, resilents, compromeses i amb capacitat per seguir aprenent al llarg de la vida. A tal fi s'ha posat en marxa la iniciativa "Camins cap a l'èxit escolar" que vol conscienciar i donar eines als Sistemes Educatius dels països membres per millorar els seus resultats. De forma explícita, aquesta proposta de política pública vincula educació, vulnerabilitat social i inclusió, i ens dona peu a aprofundir en l'estat de la qüestió en el nostre país.

L'estimació de què és ser pobre en una societat determinada es sempre un apreciació relativa, en funció del cost y les condicions de vida que afecten a tota la ciutadania. Pel seu estudi s'empren diferents indicadors, estrictament econòmics com l'IPREM (el més utilitzat per estimar els llimdars de la pobresa relativa o severa segons els ingressos o rendes familiars) o bé socioeconòmics, com és el cas de l'índex AROPE (valorant la l'accés a determinats bens i serveis mínims per a la inclusió social). Segons l'IPREM 2023 (utilitzem aquest índex per ser més restrictiu a l'hora de fer aquestes estimacions), la pobresa infantil en Espanya inclouria a tots els menors d'edat que viuen en llars amb rendes inferiors a 18.000 €/ any en famílies de 2 o 3 membres o 21.600 €/ any en famílies de 4 o més membres (www.iprem.com.es). La seva incidència gairebé arriba a 3 de cada 10 menors d'edat a Catalunya, segons dades aportades a la jornada organitzada a Barcelona aquest any amb motiu del Dia Internacional per a l'Erradicació de la Pobresa. Creiem que no és una exageració considerar la pobresa i particularment la pobresa infantil una xacra a l'Estat Espanyol i Catalunya, especialment si tenim en compte la seva elevada cronificació des fa dècades (Flores et al., 2016). Sens dubte, es tracta d'una realitat encara massa oculta si considerem que una bona part de la ciutadania no assoleix un drets constitucionals bàsics i que té un impacte estratègic molt negatiu per a l'Estat.

Un dels efectes devastadors de la pobresa infantil és la seva relació amb el fracàs escolar, amb més dels 50% d'alumnat del quartil sociocultural més baix amb trajectòries escolars accidentades. Aquesta realitat s'expressa en diferents formes i intensitats: matèries suspeses i repeticions de cursos, baix assoliment de competències bàsiques segons proves PISA i altres proves aplicades en algunes CC.AA., baixos índex de promoció en ESO i abandonament escolar prematur (17,2 % de persones d'entre 18-24 anys que han obtingut com a màxim el títol de graduat/da en ESO i que no segueixen cap tipus de formació (OCDE, 2023)). Aquest darrer índex és el més contundent ja que ve a constatar el fracàs dels alumnes i/o del Sistema Educatiu després de molts anys d'escolarització i permet detectar preocupants diferències entre CC.AA. i una dolorosa comparació a nivell internacional.

Una mirada general sobre la distribució territorial dels resultats d'èxit/ fracàs escolar ens permet descobrir una sospitosa equivalència amb les dades de distribució de la pobresa infantil, com ja assenyalaven Longás i Cussó (2018), i ens interpel·la sobre les possibilitats reals d'accés al mercat laboral i d'emancipació d'un important percentatge de joves espanyols. L'associació entre nivells de formació i ocupació és inqüestionable (OCDE, 2023), una relació que s'estreny cada vegada més en la mesura que la tecnologia modifica acceleradament el mercat de treball, essent una de les principals raons per explicar el fenomen de la Transmissió Inter-generacional de la Pobresa (Flores, 2016). Cal reconèixer que ens trobem instal·lats en una dinàmica perversa en la que la pobresa es perpetua també amb la transmissió inter-generacional del fracàs educatiu, mantenint cíclicament borses poblacionals de joves en les fronteres de l'exclusió.

En la revisió de literatura feta per Díaz-Gibson et al. (2018) s'identifiquen fins a 10 factors i 61 variables associades a l'èxit educatiu que classifiquen en 4 nivells: individual, familiar, escolar i comunitari. Aquest factors, vàlids per a tot l'alumnat i clarament reveladors de la multi-dimensió del fenomen èxit/ fracàs escolar, prenen diferents intensitats quan volem explicar l'associació entre pobresa i dificultats en les trajectòries escolars. La revisió de Longás i Cussó (2018) identifica 6 suposats inhibidors de l'èxit educatiu, 4 de tipus personal com a efectes de l'escassetat en les condicions de vida i 2 de tipus social, vinculats a l'entorn familiar i veïnal: hàndicap cognitiu, inseguretat emocional, indefensió apresada, reducció de l'educabilitat, baix capital cultural, i baix capital social. Des fa més d'una dècada altres investigadors emfatitzen la influència del nivell formatiu dels progenitors sobre el rendiment escolar (Bernardi y Cebolla, 2014, entre molts altres) i els efectes de segregació educativa que suposa no poder accedir a activitats educatives i culturals més enllà de l'escola (Garrido, Gallo-Rivera i Martínez-Gautier, 2020). També una interessant línia d'investigació analitza la influència del capital social (individual, familiar i comunitari) com a protector de la vulnerabilitat i promotor de trajectòries escolars i vitals exitoses (Soresi et al., 2011; Coleman, 1988). Des d'una mirada educativa àmplia, que inclou tant l'educació escolar com l'educació social, González i Longás (2022) proposen

aplicar els constructes de capital cultural i capital social de Bourdieu (2018) per explicar el significat i abast de la pobresa, així com per proposar un marc per a l'acció socioeducativa que tant a nivell individual com comunitari es compromet amb l'equitat educativa. Aquest enfocament concep que a més disposició de capital cultural (formal, institucional o integrat) augmenten les possibilitats d'assolir l'èxit educatiu; així com també que a major disponibilitat de capital social disminueix la conflictivitat, l'abandó escolar, la detecció prematura de conductes de risc i, per tant, millora l'èxit educatiu (Amar, 2018; Bourdieu, 2011).

La constatació dels efectes negatius de la pobresa infantil sobre l'èxit escolar i la breu incursió en l'anàlisi dels factors explicatius ens duu a preguntar-nos per les línies d'acció pertinents per assolir un sistema més inclusiu. A continuació presentem algunes reflexions segons els diferents nivells de co-responsabilitat: docents i professionals, centres educatius, Sistema Educatiu i Comunitat.

És freqüent que els docents tinguin sensibilitat i recursos professionals per afavorir la inclusió educativa d'alumnes amb discapacitat, com també que els centres educatius disposin d'estratègies per acompanyar als alumnes amb dificultats d'aprenentatge. No obstant, és menys habitual que es comprenguin les dificultats i barreres que comporta per a la infància viure en situació de pobresa i vulnerabilitat social. Davant d'un infant amb discapacitat visual, per exemple, hom s'esforça en afavorir el seu aprenentatge i difícilment el culpabilitzarà per les seves necessitats. En canvi, davant la pobresa com a hàndicap social sí hi ha el risc d'estigmatitzar alumnes/ famílies i de possibles discriminacions escolars (Mazzoli i Todd, 2016), inclosa la responsabilització dels propis subjectes per la seva incapacitat de sortir-se'n de l'exclusió.

Sense dubte, els plantejaments de la inclusió educativa evolucionen, des quan es considerava patrimoni quasi exclusiu dels Equips d'Assessorament i Orientació Psicopedagògica, fins al moment actual que impregna el saber docent i guia moltes estratègies de centre orientades a l'atenció de tot l'alumnat i la millora dels aprenentatges. Podem considerar que en aquestes dècades, conceptualment s'ha transitat de la l'atenció a les Necessitats Educatives Especials (NEE) a les Necessitats Específiques de Suport Educatiu (NESE), contemplant un enfocament comú d'atenció a la diversitat, assumint la igualtat i l'equitat com a principis, i passant de l'adaptació de l'estudiant a l'adaptació del context (Dotras, 2016). Entenem actualment la inclusió com a un conjunt de polítiques, accions i pràctiques i, el més cabdal, actituds amb l'objectiu d'erradicar o, donada la complexitat de tots els diferents aspectes a abordar, reduir les barreres que limiten l'aprenentatge i la participació de tot l'alumnat (Booth i Ainscow, 2000; Dotras, 2016). El mateix Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya (2014, p. 211) ho sintetitza així: "l'educació inclusiva és aquella que ofereix a tots els infants i joves altes expectatives d'èxit educatiu, independentment de les seves característiques, necessitats o discapacitats, i l'oportunitat de créixer conjuntament compartint experiències i situacions d'aprenentatge".

Ja fa temps (Decret 150/2017, de 17 d'octubre de l'atenció educativa), el Sistema Educatiu català va incorporar dins les valoracions de les NESE de l'alumnat el reconeixement d'aquelles necessitats derivades de situacions socials de risc. Sens dubte va representar un pas en la direcció de fer l'escola més inclusiva i poder respondre des del conjunt dels Serveis Educatius a tota la diversitat d'alumnat. Però aquesta etiqueta, que no explica en tota la seva densitat el "sostre de vidre" que suposa viure en el llinar de la pobresa, per raons obvies sabem que avui no és massa útil en contextos d'alta vulnerabilitat, on la gran majoria de l'alumnat viu en entorns que no afavoreixen o obstaculitzen l'educació. Des dels centres educatius, a més dels suports especialitzats i les adaptacions individualitzades quan es requereixen, les actuacions efectives per atendre les necessitats de l'alumnat d'origen socialment desafavorit han de tenir un caràcter holístic (Bonal et al., 2015) i haurien de combinar l'acció tutorial i l'acompanyament sistemàtic dels docents, promoure les expectatives positives en tot l'alumnat, vetllar per la inclusió escolar de l'alumnat amb eines de participació i desenvolupament d'un bon clima social a l'aula, i enfortir les relacions família-escola. En aquest sentit, el de proveir als centres d'idees i recursos que incrementin l'èxit acadèmic en entorns de vulnerabilitat, la publicació de *Las Herramientas Europeas para Centros Escolares* (www.schooleducationgateway.eu/es/pub/resources/toolkitsforschools.htm) per part de la UE pot ser una valuosa iniciativa.

Donat que la investigació indica que l'èxit o fracàs escolar es deu a la interacció de múltiples factors, resulta insuficient pretendre revertir la situació actual centrant-se únicament en la intervenció escolar (innovació didàctica, currículum, orientació, etc.), sense considerar els àmbits de la família i la comunitat. El pes dels capitals cultural i social (a nivell familiar i comunitari) ens obliguen a posar la mirada sobre el conjunt de les polítiques públiques i l'articulació del principi de co-responsabilitat educativa per construir entorns d'oportunitat. Cada vegada disposem de més evidència científica entorn a la virtualitat de la col·laboració escola-territori, a vegades desplegada mitjançant projectes específics i, cada vegada més, en forma de xarxes de col·laboració intersectorial (Azorín i Muijs, 2027; Longás i Civís, 2019; UNESCO, 2020). Ho corroboren les conclusions del Consell sobre reducció de l'abandó escolar prematur i el foment del rendiment educatiu (DOUE, C417/36, de 15 de desembre de 2015) quan proposen desenvolupar polítiques per intensificar la col·laboració intersectorial i implicar a les parts interessades de diferents àmbits d'actuació com la joventut, la cultura i l'esport, la política social i del benestar, el treball i la salut. I concretament proposa als països membres de la UE: a) la col·laboració eficaç i la cooperació intersectorial entre escoles i parts interessades externes, entre elles una varietat de professionals, ONG, empreses, associacions, animadors juvenils, autoritats i serveis locals i altres representants de la comunitat en general, segons els contextos locals (punt 7 apartat c); i b) la disponibilitat d'una gran varietat d'activitats extra curriculars i extraescolars accessibles (esportives, artístiques, de voluntariat, etc.) que puguin

complementar l'experiència d'aprenentatge a més d'augmentar la participació, la motivació i el sentiment de pertinença dels alumnes (punt 7, apartat j).

El reforç escolar ha estat la iniciativa de suport més clàssica i antiga per millorar l'èxit educatiu (Longás et al., 2013), amb especial reconeixement del programa PROA que va ajudar a organitzar gratuïtament per a moltes famílies el clàssic recurs de "classes particulars" tant habitual en famílies de baix poder adquisitiu (M.E.C., 2011). Aquest programa ha inspirat a moltes administracions locals i institucions que l'han replicat, ampliat o sostingut amb recursos municipals.

De base més comunitària i contribuint a l'èxit educatiu, tot i que de vegades de forma més indirecta, a Catalunya s'acumulen moltes experiències d'interès analitzades per Díaz-Gibson et al. (2017). També a Catalunya, destaquen altres estratègies ambicioses de política pública, molt especialment els Plans Educatius d'Entorn i, més recent, l'aliança Educació360, que estan molt alineades amb la promoció de l'acció socioeducativa a nivell local i plantegen importants reptes de governança (Longás i Civís, 2019). El denominador comú d'aquest tipus d'estratègies que molts denominen en xarxa consisteix en activar els recursos socials, educatius i culturals d'un mateix espai ecosocial (barri, districtes, municipi,...) per enfortir l'oferta i/o oportunitats educatives, promovent de forma preferencial iniciatives adreçades als col·lectius més desfavorits. Les activitats de lleure, la coordinació dels centres educatius amb serveis socials, el reforç escolar, activitats per millorar la convivència i les activitats de promoció de les famílies acostumen a formar part del catàleg d'iniciatives que amplien l'entorn educatiu escolar.

També és referent, amb ja més de 15 anys d'implementació en el conjunt de tot l'Estat, el singular cas del programa Caixa Proinfància (<https://fundacionlacaixa.org/es/pobreza-infantil>) que promou el treball en 180 xarxes locals per afavorir l'acompanyament socioeducatiu a infants, adolescents i les seves famílies que estan per sota del llindar de la pobresa relativa. El programa és un cas únic en Europa, fruit de la col·laboració públic-privada a gran escala i involucra a més de 125 municipis i 700 entitats socials. La metodologia del programa consisteix en desenvolupar plans de treball per a cada família i infant, a partir d'una valoració social inicial i posteriorment actualitzada, i mantenir un acompanyament continuat, durant cursos si és necessari. El programa permet que cada infant i família participant, segons les necessitats, accedeixi a serveis com reforç, lleure durant el curs, colònies d'estiu, suport psicoterapèutic, atenció logopèdica, formació de pares, prestacions monetàries per atenció a la primera infantesa i per material escolar, etc. Cerca la col·laboració estreta amb, al menys, els Serveis Socials i els Centres Educatius mitjançant taules de treball estables on es fa seguiment de tots els casos.

Totes aquestes experiències consolidades tenen documentació accessible perquè qui estigui interessat pugui indagar sobre el seu disseny i resultats. El seu principal potencial innovador rau en l'obertura a la transdisciplinarietat i la confiança en una nova cultura professional centrada en la col·laboració, obrint camins a nous dissenys de les

polítiques de benestar. I també, com a referents de programes destacats a l'Estat, tenen la capacitat d'inspirar altres iniciatives que volen donar una resposta propera a l'educació dels infants i adolescents en situació de pobresa en el marc de la col·laboració escola-territori o, dit d'altra forma, de treball col·lectiu per millorar l'educació i la inclusió.

A nivell més micro constatem en els darrers anys la implementació de múltiples experiències d'Educació Social en tot l'Estat Espanyol que cerquen contribuir a la millora del rendiment escolar i l'èxit educatiu. Possiblement aquesta emergència de programes força semblants posa en evidència: a) la molta necessitat existent, b) la disposició i creativitat de molts centres educatius, entitats, serveis socials i professionals per explorar nous camins, i c) la constatació d'un cert desgovern o despreocupació política davant el fracàs dels infants més desfavorits socioculturalment i socioeconòmicament. Sense l'ànim de ser exhaustius, ens proposem amb aquest treball identificar i conèixer millor aquest tipus d'iniciatives.

Metodologia

Es realitza un estudi descriptiu i comparatiu de tipus qualitatiu de diferents programes de suport a l'èxit escolar i educatiu a Espanya, desenvolupats des de la col·laboració entre diferents actors d'un mateix territori. No es pretén fer un anàlisi exhaustiu però sí representatiu i comprensiu d'aquest tipus d'estratègies emergents i encara poc estudiades.

La mostra està composta per 30 experiències o programes distribuïdes en 9 CC.AA. de l'Estat (Taula 1). La selecció de la mostra ha estat intencional i és el resultat d'un primer treball cooperatiu desenvolupat amb 247 professionals i un posterior cribratge realitzat per nosaltres. En el marc del Títol d'Expert Universitari en Treball en Xarxa per a l'Èxit Educatiu en Contextos d'Alta Complexitat de la Universitat Ramon Llull, de modalitat virtual sincrònica, els participants de les dues darreres edicions organitzats en grups van fer una selecció d'experiències reconegudes que ajudessin a l'èxit escolar des de la col·laboració d'actors diferents. Descartades les experiències repetides i les que generaven dubtes de confiabilitat, es va treballar sobre un primera mostra de 67 programes. Es van eliminar del llistat les experiències consolidades d'ampli abast, com les que hem referit anteriorment, per centrar-nos en aquelles menys conegudes, emergents i d'àmbit més local. Posteriorment es van revisar la disponibilitat d'informació a la web per tal de deixar la mostra final, on totes les experiències venen acreditades per disposar d'informació pública i en obert.

Taula 1. Mostra de programes per a la millora de l'èxit educatiu

Programa	CC.AA.	Pàgina web
Ajebótica	Cantabria	https://www.ceiplavega.com/la-tecnolog%C3%ADa-programa-la-nueva-educaci%C3%B3n
ASPA	Madrid	https://www.madrid.es/portales/munimadrid/es/Inicio/Igualdad-y-diversidad/Programa-de-Apoyo-Socioeducativo-y-Prelaboral-para-Adolescentes
Atencióninfancia Cruz Blanca	Aragón	https://www.fundacioncruzblanca.org/financiador/gobierno-de-aragon
Centre Obert Maristes	Catalunya	https://www.maristes.cat/
Contigo	IslasCanarias	http://www3.radioecca.org/accion-social/detalle-proyecto/346
Crea tu cortometraje	Illes Balears	https://www.asociacionamiticia.com/
Digicraft	Madrid	https://digicraft.fundacionvodafone.es/educadores/actividades?gclid=CjwKCAjwvrOpBhBdEiwAR58-3CATIZ6o7zMbvQOHN5VQ2n1G_HF9sB7GIN2Xf6VX1CXIGuNsPvzSXhoCN7IQAuD_BwE
Emotionarte	Aragón	https://craluisbunuel.catedu.es/
Entre todos	Aragón	https://ceipramirosolans.catedu.es/
Espai Joao Martí	Catalunya	https://espaijoaomarti.org/
InterBarrios	Castilla y la Mancha	https://www.cepaim.org/donde-trabajamos/castilla-la-mancha/ciudad-real/
Lecxit	Catalunya	https://fundaciobofill.cat/
Na Rúa	Galicia	https://fundacionjuans.org/na-rua-vigo-lugo-coruna/
Nenea, medrarcreando	Galicia	https://www.nenea.es/es/proyecto/
Observa y Transforma	Castilla y la Mancha	http://centroformacionprofesorado.castillalamancha.es/comunidad/crfp/recurso/observa-y-transforma-multiplicando-aprendizajes/
Programa AUNA	Aragón	https://educa.aragon.es/-/innovacion/gestion-subsenciones-europeas/auna
Promoure diversitat cultural	Catalunya	https://eduvic.coop/es/
Proyecto Carlos Álvarez	Andalucía	https://proyctocarlosalvarezincide.incide.org/

Proyecto ESFROG	Espanya	https://www.frogs.no/es
Proyecto FARO	Andalucía	http://www3.radioecca.org/accion-social
Refuerzo educativo familiar YMCA	Madrid	https://www.ymca.es/area-juventud/refuerzo-educativo-juventud/#:~:text=El%20programa%20de%20Refuerzo%20Educativo,herramientas%20de%20estudio%20y%20motivaci%C3%B3n.
Reforç educatiu IDEA	Catalunya	https://fundacioidea.net/
SIS Ruta	Catalunya	https://saoprat.org/
SIS Servicios de intervención educativa	Catalunya	https://www.diba.cat/es/web/bienestar/serveis-d-intervencio-socioeducativa-centres-oberts
Taller Crearte	Catalunya	https://www.saludterapia.com/eventos.html?c=1:cursos-talleres&l=899:barcelona&k=arteterapia
Taller de teatro	Aragón	https://utebo.es/
Tribu Lectora	Catalunya	https://www.fundaciopreclosa.org/
Escolaridad compartida Anaquerando	Andalucía	https://www.anaquerando.com/
Xarxa de recursos educatius	Catalunya	https://educacio.gencat.cat/ca/inici/
Xarxa NOE	Catalunya	https://educacio.gencat.cat/ca/inici/

Font: Elaboració pròpia.

Per a l'anàlisi, hem classificat els programes seleccionats en dos grups teòrics de finalitats segons la noció de capital cultural i capital social de la Teoria de Posicionament Social de Pierre Bourdieu (2018): 1) aquells que es dediquen a la promoció de l'èxit educatiu a través de l'increment del capital cultural d'infants, adolescents i fins i tot famílies; i 2) aquells que incideixen en la millora de l'èxit educatiu mitjançant accions socioeducatives i comunitàries per a la promoció del capital social. En ambdós grups s'ha recollit la descripció breu del programa, la entitat o organització promotora i responsable de la seva implementació, les persones destinatàries (segons grups d'edat i, quan és el cas, singularitat) i els diferents agents socials que hi participen (Organitzacions Socials del tercer sector o ONG, Centres educatius, Institucions privades; Organismes o Serveis públics). Finalment s'ha procedit a comparar els programes des de les similituds i diferències per identificar les seves característiques.

Resultats

Programes per a la millora de l'èxit educatiu des del desenvolupament de capital cultural.

El 53,3% de la mostra de programes correspon a iniciatives a favor de l'èxit educatiu que es recullen a la Taula 2. D'aquestes, el 59% directament busquen enfortir competències vinculades a l'èxit escolar, molt especialment diferents propostes de reforç escolar. El 41% restant promouen iniciatives que fomenten la integració de capital cultural des de diferents àmbits, concretament: comprensió lectora (11,7%), capital cultural digital (11,7%), el foment de l'art (11,7%) i l'autoconeixement (5,8%).

La majoria dels agents identificats a l'estudi -entitats del tercer sector social, institucions privades, públiques i centres educatius- participen de manera transversal i horitzontal en aquells programes que desenvolupen activitats socioeducatives que tenen com a objectiu principal millorar l'èxit escolar. El responsable principal de l'experiència majoritàriament correspon a entitats del tercer sector i tan sols el 17% correspon a administracions autonòmiques, tot i que el seu desplegament és a nivell local. El cas de la Fundació IDEA l'entendem molt estès tot i no haver recollit més mostra: amb suport del Programa PROA i de CaixaProinfancia aquesta entitat desplega una àmplia xarxa de recursos d'acompanyament i reforç educatiu.

En general, aquestes organitzacions de treball en xarxa que s'orienten a l'èxit escolar mobilitzen recursos públics o privats per reforçar en els seus infants i adolescents l'adquisició de continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals proposats pel sistema educatiu i ho fan fora de l'horari lectiu. Tot i que fonamentalment s'adrecen a la població infantil i adolescent en edat escolar (Primària i ESO principalment), excepcionalment creuen aquesta franja d'edat i amplien la seva acció a població juvenil o, en alguns programes, a les famílies de l'alumnat.

Observem que la participació dels agents socioeducatius disminueix quan el programa no aborda directament el contingut corresponent al Sistema Educatiu Formal. Llevat d'excepcions, els centres educatius i l'administració pública no se sumen amb la mateixa intensitat en programes que, per exemple, busquen incorporar-hi algun tipus de capital cultural. Per contra, aquestes iniciatives sí que reben el suport, la conducció i la col·laboració d'entitats del tercer sector social i institucions privades sense ànim de lucre com ho pot ser CaixaProinfancia, la Fundació Bofill o YMCA. A més, correspon subratllar, en aquests casos els potencials destinataris o destinatàries són infants i adolescents en edat escolar sense que, necessàriament, estiguin adscrits a un centre educatiu determinat.

Taula 2. Programes per ala millora de l'èxit educatiu desdel desenvolupament de capital cultural

Finalitat del programa	Nom de la iniciativa	Descripció	Entitats responsables	Destinatari/a	Agents socials participants			
					OS	CE	IP	OP
Èxit escolar (capital cultural formal)	Reforç educatiu IDEA	Reforç en horari extraescolar (aprofita suports PROA i Caixaproinfancia)	Fundació Idea, Catalunya	Infants y joves entre 10 y 20 anys	Sí	Sí	Sí	Sí
	Xarxa de recursos educatius	Reforç en horari extraescolar + projectes participatius + Casals d'estiu	Departament d'Educació Generalitat de Catalunya	Infants entre 6 y 12 anys	Sí	Sí	Sí	Sí
	Programa AUNA	Orientació d'educands en edat escolar en horari lectiu	Centres educatius d'Aragó	Infants i adolescents entre 6 y 18 anys	No	Sí	No	Sí
	Centre Obert Maristes	Sessions de reforç educatiu amb la implicació de les famílies	Germans Maristes de Catalunya	Infants entre 6 y 12 anys i famílies	No	Sí	Sí	No
	Reforç educatiu familiar YMCA	Sessions de reforç educatiu amb la implicació de las famílies	YMCA, Madrid	Infants entre 6 y 12 anys i famílies	Sí	No	Sí	No
	Proyecto Faro	Activitats per millorar la disponibilitat de capital cultural en les famílies dels educands	ECCA Social, Andalusia	Famílies d'infants en edat escolar	Sí	Sí	Sí	Sí
	Xarxa NOE (noves oportunitats educatives)	Reforçar models integrals d'actuació i generar noves oportunitats que garanteixin itineraris educatius personalitzats i flexibles en xarxa	Departament d'Educació Generalitat de Catalunya	Joves entre 16 i 24 anys	Sí	Sí	Sí	Sí
	Unitats d'escolarització compartida	Formació per estudiants amb baix rendiment ipoca motivació escolar	Asociación Gitana de Anaquerando, Andalusia	Infants i adolescents entre 6 i 18 anys d'etnia gitana	Sí	Sí	No	Sí
	Atenció a la infància Cruz Blanca	Reforç educatiu i habilitats socials per estudiants en condició de pobresa o exclusió social	Fundación Cruz Blanca, Aragón	Infants i adolescents entre 6 i 18 anys	Sí	No	No	Sí
	Nenea, medrarcreando	Educació alternativa en espais lliures i en contacte directe amb la natura	EscuelaUnitaria de San Xoan do Alto, Galicia	Infants en edat escolar	No	Sí	Sí	No
Comprensió	Lecxit	Desenvolupar estratègies per millorar les	Fundació Bofill,	Infants i adolescents	No	No	Sí	No

lectora (capital cultural integrat)		competències lectores pera l'aprenentatge global dels estudiants i l'èxit educatiu	Catalunya	entre 6 i 18 anys					
	Tribu lectora	Llegim en família: tallers multidisciplinars per millorar la comprensió lectora i la interpretació del'entorn social amb gestió de las emocions i domini del català castellà	Fundació Pere Closa, Catalunya	Infants i adolescents entre 6 i 18 anys	No	Sí	Sí	No	
Competències artístiques (capital cultural integrat)	Crea tu cortometraje	Introducció a la creació, gravació i edició cinematogràfica	Associació Amiticia, Illes Balears	Adolescents en edat escolar	Sí	No	Sí	Sí	
	Taller Crearte	Espai no guiat, amb disponibilitat de materials, per elaborar els propis projectes segons interessos i inquietuds	SaludTerapia, Catalunya	Infants i adolescents entre 6 i 18 anys	No	No	Sí	No	
Competències digitals (capital cultural digital)	Digicraft	Classes de recursos informàtics emergents, centrats en las xarxes telemàtiques i el dissenys de jocs o eines digitals	Fundación Vodafone Madrid	Infants entre 6 i 12 anys	No	No	Sí	No	
	Ajebótica	A través dels escacs, la robòtica i eines TIC es fan tallers per incorporar infant a l'era digital	CEIP La Vega, Cantabria	Infants i adolescents entre 6 i 18 anys	No	Sí	Sí	Sí	
Autoconeixement (capital cultural integrat)	Proyecto ESFROG	Acompanyament individual a joves amb abandonament escolar prematur i amb dificultats de sociabilitat	Frog Ltda.	Joves majors d'edat	Sí	Sí	Sí	No	

Font: *Elaboració pròpia*. Notes: OS: Organitzacions Socials (Tercer sector social, ONG); CE: Centres educatius; IP: Institucions privades; OP: Organismes públics.

Programes per a la millora de l'èxit educatiu des del desenvolupament de capital social.

Del total de la mostra, el 46,7% correspon a programes d'acció socioeducativa i comunitària que incideixen en el desenvolupament del capital social (Taula 3). Observem que, tret d'una excepció, l'interès general d'aquestes iniciatives és la integració de persones i col·lectius vulnerables, fonamentalment per raons econòmiques. L'excepció a aquesta tendència la trobem al Projecte Carlos Álvarez, iniciativa que impulsa del desenvolupament comunitari des d'una perspectiva ciutadana transformacional estretament lligada al model proposat per Paulo Freire (2012).

En la majoria dels casos observem que les entitats del tercer sector social, els centres educatius i les institucions privades i públiques s'involucren en aquest tipus d'iniciatives. Tot i així, crida l'atenció l'absència de participació dels centres educatius en les iniciatives de caràcter esportiu, com el cas del programa Espai Joao Martí o en alternatives d'integració de la població gitana, com és el cas del programa d'integració de menors emigrants de Ràdio Ecça i, sobretot, que l'administració o organismes públics no tendeixen a involucrar-se en projectes de base comunitària com és el referit en el paràgraf anterior.

D'altra banda, a diferència de les accions socioeducatives que cerquen l'èxit escolar a partir de la promoció del capital cultural, els programes d'iniciativa comunitària no es concentren necessàriament en les persones d'edat escolar. Constatem que els programes que promouen capital social estenen les seves intervencions amb les famílies dels infants, adolescents i joves, amb la població emigrant, amb l'ètnia gitana i amb altres col·lectius que tenen condicions de vulnerabilitat més rellevants, amb independència de l'adscripció a un determinat centre educatiu. Finalment, crida la nostra atenció el programa denominat "Observa i Participa", iniciativa del Govern Autònic de Castella i la Manxa, que té com a objectiu incentivar la transferència conceptual, metodològica i vivencial entre docents de diversos centres educatius comptant amb la participació de docents referents per la seva vàlua professional.

Taula3. Programes per a la millora de l'èxit educatiu des del desenvolupament de capital social.

Finalitat del programa	Nom de la iniciativa	Descripció	Entitats responsables	Destinatari/a	Agents socials participants			
					OS	CE	IP	OP
Incrementar la integració social mitjançant el desenvolupament de capital social	ASPA	Suport socioeducatiu i pre-laboral per adolescent	Ayuntamiento de Madrid, Madrid.	Adolescents i joves entre 16 i 23 anys	Sí	Sí	Sí	Sí
	ESPAI JOAO MARTÍ	Oferta de joc i esport per aprenentatge emocional, cognitiu i social	Associació João Martí, Catalunya	Infants i adolescents entre 6 i 18 anys	Sí	No	No	Sí
	Contigo	Inclusió socioeducativa desde la transversalitat formativa	Radio ECCA, IslasCanarias	Menors d'edat derivats de centres de menors emigrants	Sí	No	No	Sí
	Na Rúa	Centre obert per a la inclusió social d'infants, adolescent i joves en situació de vulnerabilitat	Fundación Juan Soñador, Galicia	Infants entre 6 i 12 anys i famílies	Sí	Sí	Sí	Sí
	SIS Servicios de intervención educativa	Teràpies individuals i familiars i formació artística i esportiva (combinat amb reforç educatiu)	SIS El Maresme, Catalunya	Infants entre 6 i 16 anys	Sí	Sí	No	Sí
	Observa y Transforma	Observació participativa de docents en centres educatius per afavorir la inclusió	Gobierno autonómico de Castilla y la Mancha	Docents de centres educatius	No	Sí	No	Sí
	Entre todos	Programa d'acció social comunitària i intercultural coordinat amb centres educatius de barris vulnerables	CEIP Ramiro Solans, Aragón	Infants i adolescents en edat escolar y famílies	Sí	Sí	Sí	Sí
	Emotionarte	Treball amb emocions i comunicació verbal i escrita amb altres països de l'entorn europeu mitjançant intercanvis europeus juvenils	CRA Luis Buñel Pinsoro, Aragón.	Infants i adolescents entre 13 i 17 anys	No	Sí	Sí	Sí
	InterBarrios	Grups d'estudiants de l'ètnia gitana de diversos centres educatius per realitzar activitats lúdiques, educatives i de acompanyament educatiu integral	Fundación Cepaim, Ciudad Real, Madrid,	Infants de l'ètnia gitana en edat escolar	Sí	Sí	Sí	Sí
	Promoverdiversidad	Tallers terapèutics i educatius per infants en edat	Eduvic, L'Hospitalet de	Infants i adolescents en	Sí	Sí	Sí	Sí

cultural	escolar		Llobregat, Catalunya	edat escolar y famílies				
SIS Ruta	Atenció a la família i creació de vincles amb els centres educatius pera l'adaptació a persones vulnerables o en condició de risc social		SAO Prat Associació, Catalunya	Infants i adolescents en edat escolar y famílies	Sí	Sí	Sí	Sí
Taller de teatro	Teatre com a eina pera la gestió saludable de les emocions		Servicios Sociales de Base, Ayuntamiento de Utebo, Aragón	Adolescents	Sí	Sí	Sí	Sí
Desenvolupar l'autonomia personal y l'autoorganització amb l'increment de capital social	Proyecto Carlos Álvarez	Promoure activitats musicals que generen igualtat d'oportunitats i contribueixin al desenvolupament personal desd'una perspectiva de ciutadania	Asociación Incide, Andalusia	Infants i adolescents entre 6 i 18 anys	Sí	Sí	Sí	No

Font: *Elaboració pròpia*. Notes: OS: Organitzacions Socials (Tercer sector social, ONG); CE: Centres educatius; IP: Institucions privades; OP: Organismes públics.

Discussió i conclusions

Els resultats obtinguts mostren que davant la vulnerabilitat estructural que experimenten determinats col·lectius, els agents socials promotors dels programes analitzats privilegien accions socioeducatives que a través de l'increment del capital cultural formal impactin positivament sobre l'èxit escolar dels qui s'hi adscriuen. En baixa proporció es declara perseguir l'èxit educatiu des d'una acció socioeducativa més integral, adient a la multi-dimensionalitat del fenomen i els entorns de complexitat (Díaz-Gibson et al., 2018). Semblaria que tot i que la iniciativa de molts dels programes analitzats correspon a entitats del tercer sector, el pes de l'Educació Formal condiciona les iniciatives que, sorgides en el marc de l'Educació Social, podrien dissenyar-se considerant més radicalment la importància de potenciar els capitals cultural i social que permeten un desenvolupament comunitari més enllà de l'èxit escolar. Ens hem de qüestionar si les actuacions que potencien l'educació i l'èxit escolar promogudes més enllà de l'escola han de tenir un caràcter funcional o instrumental, o si pensant en una veritable sostenibilitat han de respondre a plantejaments integradors i de base comunitària.

És probable que les opcions proposades pels professionals que van participar en la selecció de la mostra vinguin condicionades pel context sociolaboral on desenvolupen el seu treball, marcat majoritàriament per una alta precarietat, que podria induir a considerar exemplars aquelles actuacions que resolen necessitats urgents per sobre de les que promouen la identificació i transformació de les causes que les expliquen. D'alguna manera, podríem parlar que la majoria dels programes esmentats aborden la vulnerabilitat de forma tradicional i que, per molt nous que siguin els seus mètodes, se sustenten en la idea que el subjecte-persona pot superar aquesta vulnerabilitat o atenuar-ne els negatius efectes si és capaç de traduir la societat com la defineix el currículum formal, valorat des d'una mirada restrictiva del terme èxit escolar (Garrido, Gallo-Rivera i Martínez-Gautier, 2020).

En aquesta línia hi ha nombrosa literatura que relaciona l'èxit escolar amb el reforç escolar. D'altra banda, disminueix substantivament la quantitat i la intensitat de les publicacions que analitzen si aquests resultats milloren la integració social, el desenvolupament de majors quotes autonomia i l'autoorganització en persones i col·lectius vulnerables. És probable que aquesta situació trobi explicació en la dificultat econòmica estructural que experimenten les entitats del tercer sector social, sobretot aquelles que impulsen accions socials, socioeducatives o comunitàries de caràcter transformador, però tampoc no podem descartar que l'atenció a situacions d'emergència prevalgui per sobre les possibilitats de problematitzar el sistema o promoure activitats que desafien mirades tradicionals (Pérez, 2019). En aquest sentit, els mateixos centres educatius podrien ser presoners de la mateixa lògica, desbordats per les múltiples necessitats i demandes que viuen en el dia a dia, més proclius a atendre la diversitat des

de la derivació d'alumnat que a la construcció de respostes de forma compartida i sistèmica amb els actors d'un mateix territori. Potser un enfocament més comunitari, que involucra en un mateix propòsit als diferents professionals de l'educació i l'acció social (UNESCO, 2020), és el més necessari si es considera que el creixement en capital cultural i social de totes les famílies i de la comunitat és el que ha de permetre reduir les borses de pobresa i exclusió.

El concepte acompanyament emergeix en nombroses experiències, com a terme que engloba el procés de construcció de vincle entre professionals, alumnat i famílies que ha de permetre la relació educativa i orientadora. Entre els primers suspensos en assignatures i altres indicadors de dificultat en les trajectòries escolars i l'abandonament prematur hi ha un llarg recorregut que qüestiona fins a quin punt es consideren les aportacions de la recerca sobre l'èxit escolar. Les condicions en l'habitatge familiar i l'accés a entorns que permetin fer un bon seguiment de les tasques escolars i estudiar, la construcció d'expectatives positives entorn la formació, l'educació de la responsabilitat, la socialització positiva dels infants, la formació dels pares i mares, combatre la bretxa digital, i ampliar l'adquisició de competències amb la participació en activitats educatives més enllà de l'escola són línies de treball que van molt més enllà de les classes de repàs o reforç escolar (Díaz-Gibson et al., 2017; Longás i Cussó, 2018; Soresi et al., 2011). Les necessitats derivades de les situacions de vulnerabilitat per causa de la pobresa no poden ser satisfetes exclusivament amb més hores de currículum escolar. Potser d'aquesta afirmació es destil·la la conclusió més transversal a totes les experiències analitzades: la insuficiència de las polítiques actuals per atendre un problema crònic en el país que requereix major sistematització i cobertura de les respostes.

Referències Bibliogràfiques

- Amar, M. (2018). Pierre Bourdieu: por una sociología sobre el Estado y las políticas educativas. *Praxis Educativa. Universidad Estadual de Ponta Grossa*, (13), 145-153. <https://www.redalyc.org/jatsRepo/894/89455414008/html/>
- Azorín, C., i Muijs, D. (2017). Networks and collaboration in Spanish education policy. *Educational Research*, 59 (3), 1-24. <https://doi.org/10.1080/00131881.2017.1341817>
- Bernardi, F. i Cebolla, H. (2014). Clase social de origen y rendimiento escolar como predictores de las trayectorias educativas. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 146: 3-22. <http://dx.doi.org/10.5477/cis/reis.146.3>
- Bonal, X. (dir), Castejón, A., Zancajo, A. i Castel, J.L. (2015). *Equitat i Resultats Educatius a Catalunya: Una mirada a partir de PISA 2012. Informes Breus núm. 60*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

- Booth, T. i Ainscow, M. (2000). *Index for Inclusion. Developing learning and participation in schools*. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education.
- Bourdieu, P. (2018). *Las estrategias de reproducción social*. Siglo XXI.
- Bourdieu, P. (2011). *Capital cultural, escuela y espacio social*. Siglo XXI.
- Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94: 95-120.
- Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya (2014). *Inclusió. Projecte de convivència i èxit educatiu*. Generalitat de Catalunya.
<http://xtec.gencat.cat/web/.content/alfresco/d/d/workspace/SpacesStore/0025/f78b5e50-4051-4d83-97bd-83a62ca2cb7c/inclusio.pdf>
- Díaz-Gibson, J., Civís, M., Longás, J., i Riera, J. (2017). *Projectes d'innovació educativa comunitària: ingredients d'èxit i reptes*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- Díaz-Gibson, J., Longás, J., Prats, M.A., Ojando, E. i Riera, J. (2018). Tejiendo los Hilos del Éxito Escolar. Hacia un modelo interconectado para impulsar el éxito de nuestros estudiantes. *Revista de currículum y formación del profesorado*, 2(2). DOI:10.30827/profesorado.v22i2.7847
- Dotras, P. (2016). *Universitat i inclusió: contribució a l'establiment d'indicadors de canvi*. [Tesi doctoral]. URL. <http://hdl.handle.net/10803/352464>
- Flores, R., Gómez, M. i Renes, V. (2016). *La transmisión intergeneracional de la pobreza: factores, procesos y propuestas para la intervención*. Madrid: Fundación FOESSA.
- Freire, P. (2012). *Pedagogía de la autonomía*. Fondo de Cultura Económica.
- Garrido, R., Gallo-Rivera, M. i Martínez-Gautier, D. (2020). ¿Cuáles son y cómo operan los determinantes del fracaso escolar? Replanteando las políticas públicas para el caso de España y sus regiones. *Revista Internacional de Ciencias del Estado y de Gobierno / International Journal of State and Government Sciences*. (4): 509-540.
<http://www.riceg.org/index.php/riceg/article/view/31>
- Generalitat de Catalunya. "Decret 150/2017, de 17 d'octubre, de l'atenció educativa a l'alumnat en el marc d'un sistema educatiu inclusiu". *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* [19.10.2017], núm 7477, pp. 1-18.
- González, C. i Longás, J. (2022). Educación social, educación y democracia desde la teoría del posicionamiento social. *Educació Social. Revista d'intervenció socioeducativa*. (81), 79-97. <https://hdl.handle.net/11162/238867>
- Longás, J. i Cussó, I. (2018). Educación y pobreza infantil: razones para la exigibilidad de un derecho fundamental. *Revista de Educación Social*, (68), 45-63. <https://raco.cat/index.php/EducacioSocial/article/view/330279/428687>

- Longás, J. i Civís, M. (2019). Xarxes de corresponsabilitat socioeducativa. Dins Riera, J.(Ed.), *Reptes de l'educació a Catalunya*. Anuari 2018. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- Longás, J., Civís, M. i Riera, J. (2013). Refuerzo escolar e inclusión educativa: propuesta teórico-práctica a partir de la experiencia de apoyo al éxito escolar del programa Caixaproinfancia. *Revista de Educación Inclusiva*, 6 (2), 106-124.
- M.E.C. (2011). *Plan PROA. Plan de refuerzo, orientación y apoyo*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- Mazzoli, L. i Todd, L. (2016). *Poverty Proofing the School Day: Evaluation and Development Report*. Newcastle: Newcastle University.
- OCDE (2023). *Panorama de la Educación. Indicadores de la OCDE 2023. Informe Español*. Madrid: Ministerio de Educación y Formación Profesional. <https://www.educacionyfp.gob.es/inee/indicadores/indicadores-internacionales/ocde.html>
- Pérez, M. (2019). Panorama del tercer sector durante la crisis. *VIII Informe sobre Exclusión y Desarrollo Social en España*. FOESSA: 2-45. <http://www.plataformatercersector.es/sites/default/files/20190612%20VIII%20Informe-FOESSA-2019>
- Soresi, S., Nota, L., i Wehmeyer, M. (2011). Community Involvement in Promoting Inclusion, Participation and Self-Determination. *International Journal of Inclusive Education*, 15, 15-28. <https://doi.org/10.1080/13603116.2010.496189>
- UNESCO (2020). Education in a post-COVID world: Nine ideas for publication. <https://www.unesco.org/en/articles/education-post-covid-world-nine-ideas-public-action>
- Unió Europea.2015/C 417/05, conclusiones del Consejo sobre reducción del abandono escolar prematuro y el fomento del rendimiento educativo. *Diari Oficial de la Unió Europea*, [15.12.2015], núm. C 417/36(<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=celex%3A52015XG1215%2803%29>)

Correspondència amb els autors: Jordi Longás Mayayo. E-mail: jordilm@blanquerna.edu